

УДК 327(439:437.1/.2)“199/20”

О. І. Брусиловська, канд. політ. наук, доц.
Кафедра міжнародних відносин ОНУ ім. І. І. Мечникова.
к. 32, Французький бул. 24/26, м. Одеса-58, 65058, Україна.
Тел.: (380482) 633259. E-mail: cis_asc@paco.net

ПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ УГОРЩИНИ ТА ЧЕХІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 90-Х РР. ХХ — НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Стаття присвячена проблемі політичної трансформації країн Східної Європи на прикладі Угорщини та Чехії, що представляють два варіанти тактики побудови демократичного суспільства: градуалістський та радикальний. У статті проведено компаративний аналіз політичних реформ в Угорщині та Чехії на межі століть з метою узагальнення досвіду східноєвропейського регіону та з'ясування можливостей його використання в Україні.

Ключові слова: політична трансформація, градуалізм, радикальні реформи

Країни Східної Європи обрали після революцій 1989 р. однакову стратегічну мету посткомуністичної трансформації — побудову демократичного суспільства та повернення до європейської цивілізації, частиною якої вони завжди себе вважали. Але тактика країн регіону відрізнялась досить суттєво. Так, Угорщина обрала “третій шлях”, тобто, намагаючись уникнути “жахів комунізму та капіталізму”, проводила градуалістську політику поступового реформування. Навпаки, Чехія проявила себе прибічницею радикального шляху реформування. Дослідження їхнього індивідуального досвіду є актуальним для сучасної України, яка намагається приєднатись до сусідів на шляху євроінтеграції, тим більш, що наша країна втратила історично важливий час і тепер все залежить від того, чи вистачить у політичних еліт України волі та компетентності наздогнати східноєвропейські країни, не повторюючи їхніх помилок.

Тема політичної трансформації Східної Європи — одна з найпопулярніших у сучасній політології. Умовно її можна поділити за проблематикою досліджень. Серед авторів, що досліджують історію політичної трансформації в Угорщині, слід особливо відмітити Єву Кіш, ужгородську дослідницю, що написала вже цілий ряд цікавих праць щодо різних сторін угорського досвіду. У Росії таке ж місце посідають праці Бели Желіцьки. Аналогічні праці із чеської трансформації проводяться американським дослідником Деніелом Олсоном. Іншу групу досліджень представляють російська дослідниця Елла Задорожнюк та її український колега Олександр Оксак. Їхня увага зосереджена на більш загальних проблемах демократії, партійного та державного будівництва. Разом з тим наразі, по закінченні першого етапу реформ, усе ще існує нагальна потреба впорядкування наших знань щодо різних моделей трансформації, таких як градуалістський та радикальний шляхи.

Отже, стаття має на меті узагальнення досвіду таких центрально-східноєвропейських країн, як Угорщина та Чехія, щодо проблем політичної трансформації.

За кілька років політичної трансформації Угорщина перетворилась на типову парламентську демократію. Угорський парламент — однопалатна Національна Асамблея — обирається населенням на 4 роки. Спеціалісти вважають угорську систему однією з найбільш складних у світі. Голосування здійснюється як за “партійними списками”, так і за одномандатними округами. Частина депутатських мандатів розподіляється серед партій, що “взяли” 5-процентний бар’єр, згідно спеціальній математичній формулі [1, р. 125]. Таким чином, в Угорщині парламентські вибори лише теоретично можуть проходити в один тур, фактично ж перший тур надає лише приблизне уявлення про розклад сил на політичній арені, а на другому цей розклад вимірюється кількісно. Прем’єр-міністр та уряд обираються парламентом за рекомендацією президента, голови держави.

У Чехії законодавча влада належить парламенту, що складається з двох палат — палати депутатів (200 осіб, що обираються на 4 роки) і сенату (81 особа, що обирається на 6 років; третина складу сенату оновлюється кожні 2 роки). Виконавча влада належить уряду; його склад пропонується палатою депутатів та затверджується президентом; сенат не контролює діяльність уряду. Голова держави — президент, що обирається парламентом на 5 років.

У Чехії існує більше 80 партій та близько 200 молодіжних організацій. Специфіка чеського варіанту трансформації полягає в тому, що він є винятком з правила політичного розвитку Східної Центральної Європи. Тут праві (або точніше — правоцентристський блок) довгий час міцно утримували владні позиції. У той же час Чехія, як і інші країни, не уникла протистояння “президент — парламент” і невдалих спроб президента укріпити свою владу. Це протистояння розвело по різні боки колишніх товаришів по боротьбі з комуністичним режимом. Протягом 90-х рр. В. Гавел послідовно виступав проти люстрації: “Ми всі частина комунізму, ми всі голосували за комуністів; вони отримували в більшості випадків 99,99%. А тепер люди підлещуються перед дебольшевізаторами. Ті, хто дійсно працював проти комуністів, не мають потреби зводити рахунки” [2, р. 512]. Президент наклав вето на продовження Закону про декомунізацію (строк його скінчився у 1996 р.), заявивши, що революційна фаза розвитку країни підійшла до кінця; однак парламент переборює вето, і Закон продовжує діяти.

На парламентських виборах у червні 1996 р. перемогу знову здобув блок правих сил (ГДП, ГДА, ХДУ). Він отримав 99 з 200 депутатських мандатів у Національній раді. Уряд знову очолив В. Клаус. Але ЧСДП здобула 26% голосів, таким чином в 4 рази покращила свій колишній результат. Тому посаду голови чеського парламенту зміг зайняти М. Земан. Він оцінив підсумки виборів як “найбільшу перемогу ЧСДП за 100-річну історію партії” [3, р. 152]. Але самим популярним політиком у країні залишався В. Гавел, що майже автоматично став удруге президентом Чехії (20 січня 1998 р.).

Характерною рисою політичного життя другої половини 90-х став вплив лівої опозиції, що поступово зростав. Період прокльонів на адресу колишніх комуністів закінчився наприкінці 20 ст. Комуністична партія Чехії та Моравії (КПЧМ) за опитуванням суспільної думки виявилась найбільш популярною політичною силою. Але до цього її привели не тільки власні зусилля, а й невдалі кроки правих урядів. Іншою новою тенденцією стало падіння популярності радикальних правих партій, таких як Об'єднання за Республіку — Республіканська партія Чехії (ОЗР-РПЧ), Моравська національна партія.

1997-1998 рр. стали роками кризи в Чехії, яка охопила не тільки сферу економіки. Проявом політичної нестабільності стала відставка прем'єр-міністра В. Клауса після гучного скандалу з приводу перерахування великих сум грошей на його таємні партійні рахунки у швейцарських банках. Репутація Клауса як одного з найуспішніших європейських політиків розвіялась, як дим. Тепер преса називала його “більшовиком від капіталізму”, головним корупціонером країни.

Скандал призвів до кризи та розколу всередині ГДП. Клаус залишив за собою посаду голови; це викликало створення внутрішньопартійної фракції для боротьби з керівництвом (до неї належали міністри фінансів, оборони, праці, міністр з питань розвитку регіонів). Але більшість членів підтримала свого лідера. На надзвичайному з'їзді партії опоненти Клауса були затавровані як “зрадники” [4, с. 21].

У січні 1998 р. уряд, у склад якого увійшли представники 3 правих партій, очолив Йозеф Тошовський. Представники ГДП отримали 4 міністерських портфелі (замість 8 у попередньому уряді); Громадянський демократичний альянс та Християнсько-демократична унія — Чехословацька народна партія, які мали раніше по 4 міністерських пости, отримали лише по 3. Уперше в коаліцію увійшли також безпартійні, що отримали 6 з 16 міністерських портфелів. Таким чином, праві лишились монополією на владу.

Головними завданнями уряд назвав євроінтеграцію, боротьбу з корупцією, економічною злочинністю. Мандат уряду повинен був діяти до дострокових парламентських виборів, на яких наполягали найсильніші партії країни.

Напередодні виборів праві зробили все, щоб консолідувати сили, розпошені внаслідок розколу ГДП. Один з її лідерів, Я. Румл, у квітні 1998 створив партію Союз свободи (СС), яку активно почав підтримувати та пропагувати президент Гавел [5, с. 5].

На червень 1998 р. були призначені парламентські вибори. Особливість цих виборів полягала у тому, що практично ні одна з партій не створила коаліцію; таким чином, жодна партія не мала можливості створити сильний уряд. Отже, вибори не дали переваг ні лівим, ані правим. Уперше після падіння комуністичного режиму в Чехії перемогу отримали ліві, але з невеличким відривом. ЧСДП здобула 32,3% голосів. На другому місці була ГДП — 27,8%. На третьому — КПЧМ (11,1%). У парламент пройшли

також Християнсько-демократична унія — Чехословацька народна партія (об'єднались в 1992) (ХДУ-ЧНП) та СС [6, с. 139]. Таким чином, у палаті депутатів ліві здобули 74 місця, а праві всього на 5 менше, ніж у попередньому складі — 63. Деякі наглядачі відмічають як позитивне явище, що вперше бар'єр не змогли подолати радикали — ані Партія пенсіонерів, ані Республіканська партія.

9 липня ЧСДП та ГДП підписали так звану “опозиційну угоду” (партії домовились про розподіл влади), за якою з'явилась можливість формування однопартійного уряду.

17 липня президент доручив сформувати уряд колишньому голові палати депутатів Мілошу Земану (ЧСДП). Земан за опитуванням суспільної думки став другим найбільш популярним політиком у країні.

В Угорщині, на відміну від Чехії, склалась класична для Східної Європи “система маятника”: кожні 1-2 вибори ліві та праві мінялись місцями при владі. Проте поразка УСП на парламентських виборах у травні 1998 р. була несподіванкою для всіх (134 мандати). Причиною стало широке об'єднання зусиль реформованого правоцентристського блоку СМД-УГП (Союз молодих демократів — Угорська громадянська партія) з УДФ та НПДГ: разом вони отримали 163 мандати в Державних зборах [7, с. 24]. 34-річний лідер СМД-УГП Віктор Орбан, що очолив кабінет міністрів у липні 1998 р., створив імідж висококомпетентного політика, який керувався розумом, а не емоціями у визначенні подальшого шляху для країни.

Угорщина повторила негативний досвід Польщі, де певний час надмірну політичну роль відігравав Костьол. Також надмірну увагу Орбан проявив до “хворобливого” питання про долю зарубіжних угорців. За його ініціативою парламент прийняв закон про пільги та привілеї етнічним угорцям, що проживають в сусідніх країнах. Вони отримали рівні з громадянами Угорщини права в галузі культури та освіти, у тому числі значні стипендії, безкоштовну медичну допомогу, пільгові транспортні тарифи, право на працю в Угорщині протягом 3 місяців на рік. Закон викликав бурю в сусідніх країнах, перш за все в Румунії, що подала скаргу в Раду Європи та ЄС [8, с. 16]. Ще більше нарікань викликала заява Орбана про необхідність відміни декретів Е. Бенеша про висилку зі Східної Європи етнічних німців. Всі ці заходи пояснювались бажанням прем'єра напередодні виборів отримати голоси націоналістів, прибічників ідеї “Великої Угорщини”, а самому посісти місце нового “отця нації”. Однак у реальності він втратив підтримку більшості громадян, що ясно виявили волю до безконфліктних відносин із сусідами.

В Угорщині на межі століть проявилась дуже важлива тенденція до формування двопартійної системи, що засвідчили як президентські, так і парламентські вибори. У серпні 2000 р. президентом став Ференц Мадл [9, с. 68]. На парламентських виборах у квітні 2002 р. головну роль відігравали 6 політичних партій: СМД-УГП (В. Орбан), УСП (Л. Ковач, П. Меддєши), НПДСГ (Й. Тордьян), КПУ (Д. Тюрмер), СВД (Г. Куппе), рух “Нові ліві” (М. Сюреш). За УСП (41,3%) та СМД-УГП (40,3%) проголосували

90% всіх виборців, хто прийняв участь у виборах. На 3 місці — СВД, що отримав тільки 5,4% голосів. Разом з тим, виборча кампанія була найбільш “брудною” за посткомуністичні часи. Основні суперники вилили одне на одного цілий “цебер” компромату. Порушення виборчого закону носили постійний характер.

У другому турі соціалісти об’єднались з вільними демократами та здобули 205 місць у парламенті. СМД-УГП отримала 180 місць та перейшла в опозицію. Новий уряд очолив Петер Меддъеши, 60-річний економіст, що мав репутацію не тільки одного з найбільших спеціалістів у галузі макро-економіки, а й урівноваженого, прагматичного політика. На меті він перш за все мав виправлення внутрішньо — і зовнішньополітичних помилок попередника та продовження реформування в суворій відповідності до нормативів ЄС.

У Чехії на початку нового століття також відбулись деякі зміни як у партійному житті країни, так і в системі розподілу влад взагалі. На парламентських виборах 2000 р. ГДП знову обійшла за популярністю ЧСДП. Праві — “Коаліція чотирьох” (Союз свободи, християнські демократи, Громадянський демократичний альянс, Демократичний союз) — створили опозицію, що здобула більшість сенаторських крісел.

У січні 2000 р. Палата депутатів за ініціативою ЧСДП та ГДП проголосувала за внесення змін у конституцію країни. Прерогативи президента були скорочені [10, с. 16]. Це стало можливо завдяки угоді двох партій, що поглиблювалась з 1998 до 2002 р., забезпечивши стабільність всієї політичної системи.

У червні 2002 р. на парламентських виборах ЧСДП отримала третину голосів та створила коаліцію з правим Союзом свободи й центристською Християнсько-демократичною партією (ХДП), що дало можливість розраховувати на 101 місце з 200. ГДП отримала 24% голосів та залишилась в опозиції (до наступних виборів 2006 р.) [11, с. 67]. Уряд до липня 2004 р. очолював лідер ЧСДП Володимир Шпідла. Але він швидко втратив популярність в країні через впровадження фіскальних реформ, необхідних для підготовки Чехії до членства в Єврозоні.

На виборах КПЧМ здобула 18% голосів, що є найвищим результатом для чеської компартії за весь посткомуністичний період. Але це викликало пильну увагу з боку її супротивників і загострення питання про люстрацію. Побоювання викликає не тільки те, що в Чехії все ще існує “коріння комунізму”, отже, КПЧМ може колись виграти вибори та повернутись до влади, але й можливість входження навіть одного комуніста в уряд. Таким чином, Чехія залишається країною з найбільшим “антикомуністичним потенціалом” в регіоні.

У січні 2003 р. В. Гавел покинув посаду президента. Його популярність з кінця 90-х рр. поступово падала; президенту дорікали за соціальні проблеми, що постійно збільшувались, за зростання корупції та злочинності в сфері бізнесу, загальне погіршення криміногенної ситуації в країні. Для Чехії була також характерна відсутність активної політики щодо захисту

прав людини (порівняно з іншими країнами регіону ЦСЄ): це один з найбільших парадоксів її посткомуністичного транзиту, адже В. Гавел уособлював зразкового східноєвропейського ліберала. Всі ці проблеми та також стан здоров'я Гавела не дозволяли йому продовжувати активну політичну діяльність. Колишній радник президента Йірі Пехе заявив: "Той факт, що ми зможемо обійтись без пана Гавела, буде означати, що ми стали стабільною демократією" [11, с. 69].

За конституцією чеський президент обирається парламентом. За ініціативою соціал-демократів було проведено плебісцит, на якому фаворитами в боротьбі за президентське крісло стали колишній прем'єр Мілош Земан (ЧСДП), заступник віце-прем'єра Ярослав Буреш (ЧСДП), голова сенату Петер Пітгарт (ХДП) та колишній міністр юстиції Отакар Мотейл. ГДП висунула кандидатуру свого лідера В. Клауса незважаючи на відмову всіх своїх союзників підтримати цю одіозну кандидатуру.

Вибори президента розтяглись на довгий строк. За конституцією обом палатам парламенту надається три спроби обрати переможця, а в разі, якщо цього не станеться, обираються нові кандидати, отже, процедура повторюється. Урешті-решт новим президентом було обрано В. Клауса. Щоб зрозуміти цей вибір, треба мати на увазі бажання депутатів парламенту гарантувати Чехії якомога більшу підтримку з боку ЄС. Черговим парадоксом було те, що кандидат правих В. Клаус до цього займав позицію євроскептика.

Отже, на початку ХХІ ст. у Чехії остаточно склався баланс двох сил: правоцентристів та соціал-демократів. Таким чином, вона більше ніж сусідні країни наблизилась до формування двопартійної системи, визнаної найкращою для розвинутих демократичних держав.

Підсумовуючи досвід цих двох країн — лідерів політичної трансформації, можна виділити декілька найважливіших тенденцій у політичній трансформації регіону. По-перше, будівництво державних структур в Угорщині та Чехії свідчить, що Східна Центральна Європа зробила свідомий вибір на користь парламентської, а не президентської республіки. Не зважаючи на персональні успіхи таких особистостей, як В. Гавел, президент не зумів добитися становища голови виконавчої влади. Він — гарант конституції, але він не визначає політику країни й не несе відповідальності за її здійснення. Виконавча влада в Східній Центральній Європі представлена урядом, законодавча — парламентом. Сьогодні саме парламент затверджує склад уряду, здійснює контроль за його діяльністю, приймає закони і державний бюджет.

По-друге, з середини 90-х рр. почався поворот до об'єднання партій у передвиборні блоки, а в цілому можна говорити й про формування традиційних політичних течій. До найбільш впливових ліберальних партій слід віднести Громадянську демократичну партію (Чехія), Союз вільних демократів (Угорщина). Соціал-демократичне крило представлене УСП. Християнсько-демократичне — ХДП (Чехія). Крім традиційних для Заходу трьох течій, у Східній Центральній Європі слід виділити окреме аграрне крило, яке в ході політичної боротьби підтримує то лівих, то центристів.

По-третє, у ході реформ у країнах Східної Центральної Європи, схильних до “маятникового” правила зміни партій при владі, відбулося зміцнення апарату уряду й поділ його на дві частини: політичну (прем’єр-міністр і два віце-прем’єри), де посади належать обов’язково членам правлячої коаліції, і неполітичну (громадянський чиновницький корпус). Це дозволяє зберегти спадкоємність у проведенні реформ і необхідний професійний рівень апарату міністрів.

По-четверте, процес реформ у Східній Європі пройшов лише першу стадію. Завданнями другої буде формування сильного громадянського суспільства, двопартійної політичної системи, незалежності суду, суспільного контролю над електронними засобами масової комунікації. Посткомуністична політична практика досить швидко, але болісно розвіяла деякі ілюзії перших модернізаторів, такі як: 1) створення ринкової економіки, на думку більшості дослідників, само по собі веде до впровадження демократії. Так було в Західній Європі, але це зовсім не правило; 2) повний контроль над подіями не можуть здійснювати ані політичні еліти, ані зовнішні сили; 3) Східна Європа демонструє власний варіант розвитку демократії, що має сильні та слабкі сторони, присутні західноєвропейському варіанту, та дещо власне, породжене перш за все десятиліттями комунізму; 4) важливим фактором у посткомуністичній трансформації став час. Країни, що витратили його марно, наразі майже втратили можливість приєднання до Великої Європи; 5) теоретично демократизація повинна була б супроводжуватись лібералізацією, але ніхто з можновладців не хоче втрачати влади. Отже, лібералізація зовсім не обов’язково наслідуює демократизації.

І останнє, про що слід пам’ятати при аналізі політичної трансформації в Східній Центральній Європі: традиційно великою (якщо не найбільш визначною) була роль зовнішніх факторів у вирішенні долі регіону. Прозахідна орієнтація майже всіх політичних течій у Східній Центральній Європі не була випадковою. Тільки входження до європейських структур могло гарантувати поступальний розвиток регіону по шляху до демократії, гарантувати остаточну відмову від будь-яких форм авторитаризму, що наприкінці 20 ст. усе ще переважав у Південно-Східній Європі і пострадянських державах. Саме це “небезпечне сусідство” було одним з головних стимулів до активного пошуку країнами Східної Центральної Європи свого місця в новій об’єднаній Європі.

Попри всі розбіжності тактики, Чехія та Угорщина ставили перед собою однакові стратегічні цілі, тому у варіантах їхньої трансформації спільного більше, ніж відмінного. Крім того, обидва суспільства об’єднує досить високий рівень обізнаності політичних еліт та наявність певного консенсусу між державою та суспільством. Саме цих компонентів бракує сучасній Україні й заважає їй користуватись досвідом східноєвропейських сусідів.

Література

1. Gero A. Modern Hungarian society in the making. The unfinished experience. — Budapest, 1995. — 276 p.
2. Mateju P., Rehakova B. Turning left or class realignment? Analysis of changing relationship between class and party in the Czech Republic. 1992-1996 // *EEPS*. — 1997. — Vol. 11. — N 3. — P. 512-513.
3. Olson D. Democratization and political participation: the experience of the Czech Republic // *The consolidation of democracy in East-Central Europe* / Ed. by K. Dawisha, B. Parrott. — Cambridge: Univ. Press, 1997. — P. 150-197.
4. Гришин П. Гавел думает о преемнике // *Эхо планеты*. — 1998. — № 24. — С. 20-21.
5. Лактионова М. Гавел усидел на “троне” // *Политика*. — 1998. — 28 января. — С. 5.
6. Задорожнюк Э. Г. Политические процессы в Центральной Европе и становление новой региональной идентичности // *Международный исторический журнал*. — 2000. — № 11. — С. 137-147.
7. Дидусенко А. Сдвиг вправо (парламентские выборы в Венгрии) // *Новое время*. — 1998. — № 22. — С. 24.
8. Кіш Є. Європейський вибір соціуму Угорщини на зламі 20-21 ст. // *Людина і політика*. — 1999. — № 3. — С. 15-18.
9. Желицки Б. Общий кризис “реального социализма” и демократические преобразования в Венгрии // *ВИ*. — 2000. — № 6. — С. 53-70.
10. Оксак О. Концептуальні підходи до порівняльного вивчення моделей представницької демократії // *Дослідження світової політики*. — 2000. — № 10. — С. 14-17.
11. Задорожнюк Э. Социал-демократия в странах Восточной Европы. — М., 2002. — 310 с.

О. И. Брусиловская

Кафедра международных отношений ОНУ им. И. И. Мечникова,
к. 32, Французский бул. 24/26, г. Одесса-58, 65058, Украина.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ВЕНГРИИ И ЧЕХИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 90-Х ГГ. XX — НАЧАЛЕ XX В.: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Резюме

Статья посвящена проблеме политической трансформации стран Восточной Европы на примере Венгрии и Чехии, которые представляют два варианта тактики строительства демократического общества: градуалистский и радикальный. В статье проведен компаративный анализ политических реформ в Венгрии и Чехии на рубеже веков с целью обобщения опыта восточноевропейского региона и выяснения возможностей его использования в Украине.

Ключевые слова: политическая трансформация, градуализм, радикальные реформы

O. I. Brusilovska

Department of International Relations, Odessa National University,
k. 32, French Bul., 24/26, Odessa-58, 65058, Ukraine

**POLITICAL TRANSFORMATION OF HUNGARY AND CZECH
REPUBLIC IN THE SECOND PART OF 90'S OF XX — AT THE
BEGINNING OF XXI CENTURY: COMPARATIVE ANALYSIS**

Summary

The article is devoted to the problem of the Eastern European political transformation citing as examples Hungary and Czech Republic. They represent two variants of tactical construction of the democratic society: gradual and radical. In the article the author adheres to comparative analysis of the political reforms in Hungary and Czech Republic on the verge of the centuries with the purpose of generalizing experience of the Eastern European region and revealing possibilities to use this one in Ukraine.

Key words: political transformation, gradualism, radical reforms